הערת שוליים

אסופת מחקריו של פרופ' יעקב זוסמן, שהלך לעולמו בשבוע שעבר, חושפת רק את קצה תרומתו החשובה כחוקר נודע ומורה מסור

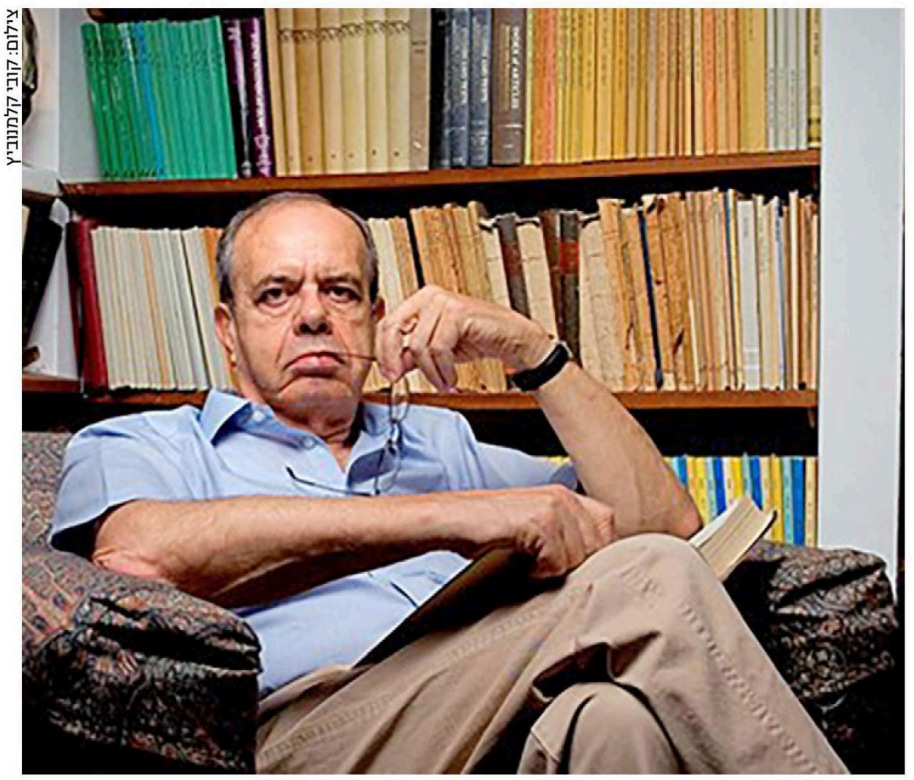

צילום: קובי קלמנוביץ

פרופ' יעקב זוסמן

מאמרו המכונן של פרופ' יעקב זוסמן ז"ל, "כוחו של קוצו של יו"ד", מסכם חד־משמעית ויכוח שראשיתו נרמזת כבר בימי הביניים. בעזרת שורה ארוכה של הוכחות חותכות, הוא מראה שהתורה שבעל פה נערכה ונמסרה בעל פה ולאורך דורות

חננאל מאק ● עיון

את הביטוי "קוצו של יו"ד" הציב משורר ההשכלה יל"ג ככותרת לשיר המבקר בחריפות את נטייתם של רבנים להחמיר בדקדוקי הלכה, עד כדי רמיסתם של בני אדם והרס חייהם. מקורו של המונח בתלמוד, שם הוא משמש דווקא כביטוי חיובי: יש להיזהר בפרטים – אפילו בקו הזעיר המעטר את ראשה של האות הקטנה ביותר באל"ף־בי"ת, י'. מאמרו המקיף והמכונן של חתן פרס ישראל פרופ' יעקב זוסמן ז"ל, שנפטר לאחרונה, "כוחו של קוצו של יו"ד", מחזיר את המונח למקומו החיובי והמכובד.

המאמר מתפרסם מחדש כחלק מאסופת כתביו המדעיים של זוסמן, שראתה אור לאחרונה בשני כרכים עבי כרס. זוסמן חוזר במאמר אל שאלה המעסיקה את המחקר התלמודי כמאתיים שנה: איך נוצרה וכיצד התגלגלה הספרות התלמודית העשירה, על ענפיה והסתעפויותיה, במהלך הדורות? כיצד התעצבה צורתה המוכרת כיום? האם מראשיתם נערכו בכתב החיבורים העיקריים: המשנה, התלמוד הירושלמי, התלמוד הבבלי ועוד? האם בדומה לכתבי הקודש המסורים בכתב משכבר הימים, גם אלה הגיעו לידינו כפי שיצאו מידי עורכיהם הקדמונים, או שנערכו מראשית בעל פה והועלו על הכתב בהדרגה ותוך הרחבות ושינויים?

זוסמן מסכם חד־משמעית את הוויכוח שראשיתו נרמזת כבר בימי הביניים. בעזרת שורה ארוכה של הוכחות חותכות, הוא מראה שהתורה שבעל פה אכן נערכה ונמסרה בעל פה לאורך דורות.

פרופ' יעקב זוסמן נולד בבודפשט בירת הונגריה למשפחת רבנים ידועי שם. כנער ניצל אך בקושי מגורלם של רוב יהודי אירופה בימי השואה. זוסמן הלך לעולמו לפני כשבועיים, בן 96, שמו הולך לפניו כאחד הגדולים שבחוקרי התלמוד ומדעי היהדות בדורות האחרונים. את ראשית דרכו עשה בישיבת חברון שבירושלים, וממנה המשיך לאוניברסיטה העברית, מביא עימו ידע רב וניסיון נרחב בלימוד התלמוד בסגנון האיכותי, הכמותי והתובעני הנהוג במובחרות שבישיבות המסורתיות. זיכרונו המרשים, כישרונו ואופיו הדייקני והמחמיר – בכל "קוצו של יו"ד" – בנו לזוסמן את מעמדו כחוקר שידיו בכל התחומים של מדעי היהדות. בייחוד התעניין זוסמן בהיבטים השונים של חקר התלמוד הירושלמי. כפי שיתברר בהמשך, תלמוד זה, להבדיל מהתלמוד הבבלי המוכר והנלמד בדרך כלל, הוא תלמודה של ארץ ישראל.

במאמרים מוקדמים יותר שכונסו באסופה מסכמת זו, משלב זוסמן את הידע הנרחב שלו בעולם התלמוד עם ממצאים ארכיאולוגיים. דוגמה יפה לזה יש במאמר נרחב ומפורט משנת 1974, שבו דן זוסמן בכתובת פסיפס, הארוכה ביותר שנמצאה עד אז בארץ ישראל, שנתגלתה ברצפת בית הכנסת מהתקופה הביזנטית המאוחרת בשדות קיבוץ עין הנצי"ב בשנת 1973. כתובת זו, המתוארכת למאה השישית או השביעית, דנה בשורה נרחבת של ענייני מצוות גידולי שדה ותוצרת חקלאית, וברשימות של תחומי הארץ ומחוזותיה, גם הם באותו הקשר. רבים קרובים: בית שאן, אתרים בבקעת הירדן ועוד. אחרים מרוחקים: חניתה ועכו, דותן שבשומרון, אשקלון בדרום ועוד.

זוסמן דן בכתובת מצדדיה השונים: הארכיאולוגי, הגיאוגרפי, הלשוני וההלכתי. כנראה שימשה כתובת הפסיפס מעין ספר לימוד והנחיה מעשית לשמירת המצוות התלויות בארץ לגבולותיה סביב, ואפשר לראות בה ביטוי מיוחד במינו של התהליך המורכב והמתמשך שנדון למעלה: העלאת התורה שבעל פה על הכתב. זוסמן משווה את הפרטים שבכתובת הפסיפס עם מקבילות בחיבורים התלמודיים המתאימים, ומראה בעליל שהתלמוד הירושלמי הוא המקור העיקרי לנאמר בכתובת על פרטיה.

חזרה לקומראן

שאלה נוספת שעדיין לא מצאה את תשובתה המלאה, וזוסמן תרם רבות למחקרה, היא מה טיבה של היהדות שבאה לביטוי במגילות ים המלח ומדבר יהודה. המגילות נחשפו לראשונה באתר קומראן שבקרבת חופו הצפון־מערבי של ים המלח בשנת 1947, אך בשל ניתוק יהודה ושומרון ממדינת ישראל בין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים, לא התגלו ונחקרו באופן סדיר ושיטתי.

זוסמן הקדיש למגילה "מקצת מעשי התורה", שקטעים ממנה התגלו כבר ב־1952, מאמץ מחקרי רב. שחזור המגילה ומחקריה הבסיסיים נמשכו עד שנות ה־90, וכרוכים גם בשערוריות אישיות ומשפטיות בארץ ובחו"ל. מחקר שיטתי גילה כי עיקרה של המגילה עוסק בשאלות של הלכות שעמדו במרכז המחלוקות הגדולות בין פרושים לצדוקים באותם ימים. אולי נושא המחלוקת המוחשי ביותר: לוח השנה.

צילום: שי הלוי רשות העתיקות

שרידים מתוך מגילות קומראן

בכמה ממגילות קומראן, ולא רק בהן, עולה דמותו של לוח השנה המקובל על הצדוקים ומקורביהם, והוא לוח השמש המבוסס על מחזור שנתי בן 364 יום, בעוד הלוח הפרושי, המשלב את מחזורי השמש והירח ונוהג עד היום, כולל כ־354 יום בשנה שאינה מעוברת.

נושאי הלכה אחרים שבהם עוסקת המגילה הם נוהלי בית המקדש, טומאה. זוסמן הוא שאישש היטב את השערת הזהות הדתית הצדוקית של כת מדבר יהודה. בעקבות מחקריו של זוסמן, כיום כמעט אין ספק בדבר זהותם ההלכתית של בני הכת.

כאמור, מאמצים רבים השקיע זוסמן בחקר התלמוד הירושלמי. במחקריו עוסק זוסמן בטיב הנוסח ובפילולוגיה של הירושלמי, בשאלות היקפו והרכבו של הקורפוס הקדום בהשוואה למצוי בידינו, בתולדות מסירתו, ציטוטיו, פרשנותו ועוד. זה המקום לציין שבעולם כולו נמצא כיום רק כתב יד אחד המכיל את התלמוד הירושלמי במלואו, וגם כל מהדורות הדפוס – למן הראשונה (ונציה 1523) ועד לעת האחרונה מבוססות כולן על נוסח יחידאי זה. כתב היד הועתק באיטליה בשנת 1289 והוא נמצא כיום בספריית האוניברסיטה של העיר ליידן שבהולנד.

לפני שנים אחדות ראה אור מחקרו הגדול והמקיף של זוסמן על שרידי התלמוד הירושלמי שהתגלו בגניזות השונות, בעיקר במצרים וב"גניזת אירופה" – נושא המחייב דיון נרחב בפני עצמו. חילופי הנוסח בין כתב יד ליידן לבין קטעי הגניזה, וכן ציטוטים מהירושלמי בספרות הרבנית לדורותיה, ניצבים כיום בלב המחקר של תלמוד זה והמאמץ להעמיד בעתיד מהדורה מדעית מלאה ומדויקת שלו.

במסגרת זו אין דרך לתאר את רוב עושרם ואת תרומתם המכרעת של המאמרים שלפנינו לחקר מדעי היהדות. כל אחד מהמאמרים המרכזיים הכלולים בשני הכרכים שלפנינו יכול לפרנס בקלות ספר מחקר מכובד, ורבות מהערות השוליים המלוות את הכרכים מהוות למעשה מאמרים בפני עצמן. בצד אלה נמצא כאן גם שורת מאמרים על אחדים מגדולי החוקרים בדורות האחרונים, ובראשם פרופ' אפרים אלימלך אובך ז"ל, שאותו העריך זוסמן במיוחד. הקובץ המונח לפנינו כתוב וערוך בסגנון מקצועי מובהק, והוא מיועד בעיקר לעיניהם של חוקרים ויודעי דבר.

לצד אישיותו כחוקר, נודע פרופ' יעקב זוסמן גם כמורה מאיר פנים מחד גיסא וכדייקן מחמיר בדרישותיו מאידך גיסא. יעקב זוסמן המורה והמדריך הקדיש זמן רב ויכולת דידקטית להוראה, ובייחוד להנחיית תלמידי המחקר שלו, אשר כותב שורות אלה זכה להימנות עימם. תרומתו של פרופ' יעקב זוסמן ז"ל למחקר האקדמי של מדעי היהדות בפרט ולתרבות היהודית בכללותה תישאר בעינה עוד שנים רבות.

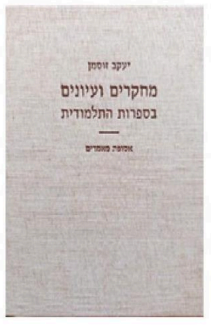

מחקרים ועיונים בספרות התלמודית, פרופ' יעקב זוסמן, הוצאת מגנס ירושלים, תשפ"ו, 2 כרכים